

ВЕНГЕР Н.В.

УДК 94(477.63)

ЄВРЕЙСЬКІ ТА МЕНОНІТСЬКІ ПОГРОМИ НА ШВДНІ УКРАЇНІ: ДО ПИТАННЯ ПРО ТИПОЛОГІЮ ТА СЕМАНТИКУ ПОДІЙ 1919 Р.

Порівнюються події, пов'язані з погромами єврейських селищ та здійснені контингентами армії Денікіна, з нападами махновців на менонітські поселення у 1919 р. Доведено, що каральні експедиції військ Н. Махно на німецькі колонії слід також кваліфікувати як погроми.

Ключові слова: єврейське та менонітське населення, Південь України, А. Денікін, Н. Махно, погроми, селянство у громадянській війні.

Проводиться параллель между єврейскими погромами, совершёнными воинскими контингентами армии Деникина, и нападениями махновцев на менонитские колонии в 1919 г. Показано, что карательные экспедиции махновских войск на колонии также следует квалифицировать как погромы.

Ключевые слова: еврейское и менонитское население, Юг Украины, А. Деникин, Н. Махно, погромы, крестьянство в Гражданской войне.

The author compares the events in the Jewish settlements and Mennonite colonies in 1919. She proves that N. Machno's army attacks to the Mennonite colonies should be considered and estimated as pogroms that had the same features as events committed by A. Denikin army in Jewish settlements.

Key words: Jewish and Mennonite population, the South of Ukraine, Denikin army, N. Machno, pogroms, peasantry in Civil war.

Обґрунтування проблеми. Сучасний підхід до проблем міжетнічних відносин на теренах українських земель колишньої Російської імперії передбачає розмаїтість ракурсів дослідження. Ця багатомірність пояснюється як множинністю етнічних компонентів, які складають проблему (у соціальному просторі Росії існували та показово проявляли себе єврейське, польське, німецьке та інші «питання»), так і появою тематики, що досліджує не стільки зовнішню обумовленість стану міжетнічних взаємовідносин на певному етапі, скільки вивчає їх еволюції зсередини – через самосприйняття та самопрезентацію окремих етносів у їх повсякденній комунікації. Після певного етапу переваги

диверсифікаційного підходу, який передбачав появу більш сепаратних реконструкційних досліджень минулого етносів Російської імперії, настає нагальна потреба пошуку історичних паралелей, які повернуть окремі сюжети до лона єдиної національної проблеми, теми російського націоналізму і роблять її зрозумілішою та більш рельєфною.

У нашому дослідженні підіймається тема погромів – явища, яке стало сумною, але об'єктивною реальією російської дійсності набагато раніше подій громадянської війни [10]. Внаслідок численних проблем диспропорційного розвитку імперії погроми були одним з «найбільш російських феноменів», і досить неоригінальне слово

«погром» увійшло до іноземних мов як поняття, яке описує події, пов'язані переважно з антисемітизмом.

Як відомо, зрозуміти явище у його актуальній реальності можливо повніше у його протиставленні іншому феномену, або контрастному йому, або такому, що має схожість із ним. Такою була логіка нашого дослідження, коли ми бралися за вивчення сюжетів, пов'язаних з історією руйнування менонітських і єврейських колоній в 1919 р. – на одному з етапів громадянської війни. Проте, дедалі більше занурюючись у події, шукаючи в них або «релевантну протилежність», або «релевантну подібність», ми дійшли до висновку, що два цих явища є феноменами однотипними. У проведенні цієї паралелі та її дослідженні полягає головна мета цієї публікації.

Для того, щоб довести вище сформульоване припущення, слід звернутися до опису двох епізодів – хронік розгрому єврейської та менонітської колоній, що віддзеркалюють події кінця 1919 р. У першому випадку – це сюжет нападу контингентів армії генерала Денікіна на с. Дубово, у другому – набіг махновських загонів на кол. Дубовку (Айхенфельд). Фактично повний збіг назв поселень був випадковим, але, разом з цим, здається нам дуже символічним.

Досить важливим для оцінки подій, що вивчаються, ми вважаємо також і хронологічний збіг. Дослідники, що звертаються до минулого єврейського населення за часів громадянської війни, стверджують, що саме друга половина 1919 р. була найбільш травматичним періодом для історії колоній, яка принесла близько 50 тис. жертв [13, с. 325].

Наші дослідження стану менонітських колоній також дозволяють визначити останні місяці 1919 р. як період, коли було зафіксовано найбільшу кількість жертв, розграбовано та знищено 22 колонії [5, с. 56–55]. Головним і найпошлідовнішим ворогом менонітських поселень був Н. Махно. Жовтень–грудень 1919 р. був стадією найактивніших дій

махновської армії щодо колоній. 26–27 жовтня 1919 р. селянськими військами було знищено населення с. Айхенфельд (Дубівка) (вбито 82 чол. (з 300 чол. населення)). За свідцтвами команди Штумппа кількість жертв Махна у різних селищах становила: в кол. Хохфельд (Морозово) – 19 чол., Терновате (Нойхорст) – 2 чол., Блюменгардт (Капустянка) – 3, Остервік (Павлівка) – 3 чол. За матеріалами канадського дослідника Д. Ремпеля, в с. Петерсдорф було страчено 8 чол., Паульсхайм – 3, в сусідніх хуторах і селищах – близько 20 чол. [6–9; 22, с. 26, 46; 23, с. 220–222]. Отже, хронологічна відповідність, а саме, визначення кінця 1919 р. як періоду найбільших репресій проти окремих етнічних груп, простежується досить показово.

Експозиція подій. Про долю єврейського містечка Дубово свідчать спогади Рахилі Файгенберга [13, с. 329]. Свідок розповідає як «надвечір у Дубово зайшло сорок селян з гармоніками і піснями. Вони мали рушницю і шашки. Вони зупинилися на місцевому ярмарку, щоб нагострити шашки, і вулицями рознісся хрипкий брязкіт зброї... Отаман зібрав селян біля церкви та оголосив, що настав час вирізати всіх євреїв та чи згодні вони на це? Селяни відповіли, що він може зробити з євреями все, що бажає, але заборонили чіпати євреїв-ковалів: тепер йдуть жнива, та без них обійтися неможливо... На очах сорокарічного Пейсаха Сборського вбили його дітей та онуків, але він продовжував голосно читати псалми. Потім йому відрубали руку, де він тримав книжку псалмів; тоді він нахилився та підняв книгу іншої рукою. Йому відрубали й цю руку, але він продовжував читати псалми... Обезголовили вагітну жінку... Красуню-наречену тягли, зриваючи одяг... Старого рабина поклали на підлогу та били чоботами по голові... Його катували з середі до п'ятниці... У містечку залишилася тільки сто десять вдів і майже двісті сиріт... Після того, як війська залишили містечко, місцеві селяни розібрали всі єврейські дома, очистили землі та заорали їх; зруйнували й

єврейське кладовище, зорали його та засіяли» [13, с. 329–330].

Іншим, також вельми показовим прикладом є опис єврейського погрому колонії № 2, записаний у спогадах самого Н. Махна. У газеті «Шлях до свободи» від 24 травня 1919 р. повідомлялося про те, як загін з 22 чол. «під'їхав до єврейської колонії Гірка (рос. – Горькая), населення якої складалось лише з бідних євреїв. Загін ланцюгом оточив колонію і почав дику розправу над мирним трудовим народом. Одна частина загону схопила самооборону та її жителів і потягла до Ради, де спочатку всіх роздягати, били, а після – рубили та розстрілювали... Кривавий розгул тривав протягом 3-х годин. На відстані понад двох верст було чуто крики...» [4, с. 177].

Звернемося тепер до опису подій каральної експедиції махновців на менонітське с. Дубівка (Миколайпольської волості Катеринославської губ.). Наша версія реконструкції події базується на ретельному прочитанні спогадів В.Ф. Білаша та свідочств самих менонітів. За спогадами менонітів, сам Махно не брав участь у тих подіях [22, с. 116]. Аналіз матеріалів Білаша дозволяє припустити, що вірогідно загоном керував Тарновський – штабіст, анархо-синдикаліст¹. Приводом нападу на колонію, за свідченням махновців, стало те, що у Дубівці тоді перебував Г. Гейнрихс – один із організаторів Самооборони – військових загонів менонітів, що діяли під егідою армії Денікіна, і яких махновці вважали своїми першими після німецьких окупантів супротивниками [25, с. 91]. Махновці обійшли оселі, знищуючи землевласників і їхні родини. Потім почався етап відкритого терору, що істотно збільшив кількість страчених, серед яких були навіть випадкові люди: Г. Петерс, що приїхав на огляд до лікаря, студент-єврей і поляк із Галичини. Як згадував Г. Епп, якому тоді виповнилося 13 років, солдати запросто заходили до оселі й ставили своїм майбутнім жертвам простиє запитання: «Німець? Ми маємо наказ вбивати німців». Потім відбувалась миттєва

розправа. Карателі не могли зупинитися, і, як писав Епп, після цього вирушили до с. Хохфельд (Варварівка), де протягом двох годин було знищено ще 15 чол. [22, с. 47].

У кол. Дубівка було страчено ще 10 місіонерів-євангелістів. Про це свідчить розповідь російського євангеліста, який записав історію їх загибелі. 26 жовтня (за новим стилем) місіонери, які напередодні начебто отримали від Махна дозвіл на це, оселились у Миколайпольських колоніях для здійснення місіонерських проповідей [24, с. 104]. Декілька махновців, що зайшли до Дубівки, відвідали одне таке зібрання. Озброєні солдати прослухали місіонерів і, подібно до інших присутніх, дотримувалися релігійних ритуалів і навіть ретельно молилися. Хазяї нагодували їх вечерєю. Коли збори завершилися, євангелісти вирушили до місцевої школи, де мало відбутися зустріч з дітьми. Там їх і наздогнали махновці. Солдати не цікавилися етнічною приналежністю місіонерів. Вони повели жертв у занедбаний сарай, де нещасні були розстріляні [14, с. 104–105]. Загалом у с. Дубівка було знищено 82 чол. (з 300) мирного населення, включаючи немовлят.

Аналіз наведеного епізоду нападу на німецьке село дозволяє сформулювати гіпотезу про те, що ця акція може бути охарактеризована як погром із елементами селянського бунту. За визначенням О. С. Ахієзера, погром – масовий емоційний вибух, спрямований проти тих груп населення, що розглядаються погромниками як носії світового зла, винні у руйнуванні звичного порядку та несправедливому стані суспільства [1, с. 341]. Погром базується на уявленнях про те, що зло втілюється у деякі народи, які навмисно діють на руйнацію порядку та дезорганізацію життя. На етапі громадянської війни, що аналізується, німці та меноніти (німецькомовне населення), подібно євреям, розглядалися частиною суспільства як субстанція зла. Спонтанність погромів не виключала того, що ці події мали свій сценарій, атрибутику, тактику, що досить

переконливо простежується як на прикладі погромів Денікінської армії, так і на акціях махновців.

Виходячи з визначення погрому як спроби реалізації «персоніфікації зла», у зв'язку з нашою проблемою виникають наступні питання: хто персоніфікував, визначав напрям спрямованості каральних дій (інакше кажучи, складав рушійні сили явища), чому і за яких обставин. Важливим також є питання, чому різні етнічні групи ставали жертвами одного й того ж самого явища?

Армія генерала А. Денікіна та «єврейське» й «німецьке» питання. Єврейські погроми були справою рук і відповідальністю фактично всіх політичних сил, що були при владі за часів громадянської війни. За даними історика Г. Костирченка, під час громадянської війни у Росії було зафіксовано біля 1236 випадків антисемітських виступів. 887 з них були кваліфіковані дослідником як погроми – акції, які супроводжувалися масовим насильством. У тому числі 493 акції (40 %) зробили петлюрівці, 307 (25 %) — «зелені», 213 (17 %) — білогвардійці і 106 (8,5 %) — частини Червоної армії [14, с. 56]. Консервативні та промонархічні сили звинувачували євреїв у їх революційності та накладали на них персональну відповідальність за руйнацію старої влади, «ліві» – називали їх «мирожерами та експлуаторами». Найбільшу статистику смертей залишили погромні події, пов'язані з періодом перебування на Україні армії Денікіна. З червня 1919 р. Денікінська армія, що об'єднувала добровільні та козацькі війська, рухалася на територію Харківської та Катеринославської губерній, поступово займаючи всю Україну. Її шлях був відзначений безперервними єврейськими погромами. І, хоча генерал Денікін намагався відгородитися від погромних подій, посиляючись на оприлюднені ним звернення та накази, інші представники командування Добровольчої армії, і ген. Мамонтов, і ген. Шифман-Маркевич, і

генерали Покровський та Шкуро неодноразово висловлювалися негативно щодо євреїв, ототожнюючи їх з комуністами та закликаючи до повного відчуження їх майна, і, навіть, до знищення. Усього солдати Денікінської армії здійснили 267 набігів на єврейські селища [20, с. 25]. Найбільш жорстокі погромні рейди було зафіксовано з 30 червня 1919 до березня 1920 рр. Становище євреїв ускладнювалося й тим, що Добровольча армія, позиціонуючи себе як легітимна організована влада, вимагала від євреїв розпуску Самооборони – частин, що існували з 1918 р. і які довели свою ефективність у захисті мирного населення [20, с. 226; 21, р. 7].

Роззброюючи єврейську Самооборону, Добровольча армія, водночас, співпрацювала з населенням німецьких і менонітських колоній. Меноніти були відомі своїми промонархічними поглядами. Сформовані з чоловічого населення німецьких і менонітських колоній загони Самооборони не без допомоги денікінців залучалися до участі у військових операціях. Саме у зв'язку з цим і відбулось перше зіткнення загонів Махна з денікінцями і менонітською Самообороною. Махно також було відомо, що солдати цього формування, які за пацифістською специфікою конгрегацій не мали навичок ведення бойових дій, у 1918 р. також проходили підготовку під керівництвом офіцерів німецької окупаційної армії [25, р. 79].

«Німецьке» та «єврейське» питання в ідеології та тактиці махновського руху. Однією з базових світоглядних установ Махна як анархіста був інтернаціоналізм. У проекті резолюції одного з з'їздів фронтників, підвідділів і штабів ім. Батька Махна, ухваленому в лютому 1919 р., йшлося: «Національний антагонізм прийняв часом форму єврейських погромів – результат старого самодержавного режиму... Перед обличчям революції однаково повстали знедолені всіх національностей... Поневолені всіх національностей, росіяни, поляки, латиші,

вірмени, євреї чи німці повинні об'єднуватись у єдину дружню сім'ю робітників та селян...» [40, с. 87].

Відомо, що Махно теоретично виступав як лютий противник єврейських погромів. У 1919 р. було підготовлено звернення батька, де, зокрема, містяться такі рядки: «Наш революційний поклик – закричати голосно та привселюдно проти єврейських погромів... Наш революційний обов'язок – припинити від початку будь-яке революційне переслідування євреїв й нещадно розправитися з усіма винуватцями єврейських погромів...» [4, с. 78]. Наприкінці 1918 р., після інциденту з єврейською колонією №2, Махно розіслав всім частинам наказ: «Кожен грабіж, убивство та згвалтування як єврея, так і мирного жителя іншої національності, і навіть людини, яка знаходилась у лавах наших супротивників – денікінців без відома штабу тягне за собою розстріл» [18, с. 522]. Махно намагався повернути до життя загони єврейської Самооборони [18, с. 523]. Розгром штабу отамана Григор'єва він також обґрунтував причетністю отамана до антиєврейської політики [2, с. 197].

5 серпня 1919 р. Махно оприлюднив наказ, у якому попереджувалось: «За насильство над мирними трудівниками, до якої б національності вони не належали, винних очікує ганебна смерть, не варта революційного повстанця» [2, с. 202]. Попри певну патетику, що зустрічається у висловлюваннях з етнічного питання, заперечувати присутність національного підтексту як і настроях самого Махна, так і його армії на етапі «персоніфікації зла» було б, з нашого погляду, спрощенням. Проголошуючи себе інтернаціоналістом, Махно заряджав армію своїм негативізмом до німецьких колоністів й менонітів.

Характер ставлення Махна до менонітського населення визначався тим, що колоністи були для махновців не вільними трудівниками-селянами, а розглядалися ним, як вороги, експлуататори, представники того режиму, який він заперечував та вважав

втіленням зла. Насамперед, махновці розглядали менонітів як військового супротивника. Загальновідомо, що меноніти у цілому позитивно зустріли німецьку окупацію території України та підтримували іноземців фінансово: як згадує у своїх спогадах Білаш, «із німецьких колоній тяглися підводи з продовольством», німецькі солдати обороняли поміщицькі маєтки, тобто здійснювали протидію «чорному переділу» [17, с. 262]. Спогади Махна, наповнені прикладами актів насильства, що здійснювались карателями-окупантами, які пов'язувались у свідомості батька з позицією менонітських та німецьких колоністів [17, с. 200–202, 219, 226]. Викладаючи історію рейдів своєї армії у спогадах, Махно писав: «При об'їзді важливих для нас районів Олександрівського й Павлоградського повітів ми мусили вести бої з численними німецько-австрійськими та гетьманськими збройними силами, а також з різноманітними загонами німецьких колоністів і куркульських хуторів, озброєних командуванням окупаційних військ та колишньої Центральної Ради» [17, с. 295]. Пояснюючи тактику, якої дотримувалась Повстанська армія під час захоплення «колоній і хуторів», Махно писав: «Господарі ці могли бути всі знищені разом із їхніми садибами. Але не життя господарів потрібно було повстанцям, а реальний вплив на їхню психіку та фізична перемога нам ними, необхідність якої диктувалася моментом...» [17, с. 304]. Активізуючи негативні настрої селянства, запевняючи їх у легітимності та справедливості тих дій, Махно звільняв ту енергію, яку часто був не в змозі утримувати під контролем.

Ідеологія руху та позиція його лідерів, безумовно, мали важливе значення, але не менш важливим було й те, на яку цільову групу ті гасла були спрямовані. Основним контингентом складу як Добровольчої армії, котра формувалася на Дону, так і повстанської армії Махна, що склалася на теренах українських земель, було селянство й козацтво, які були носіями певної

свідомості, де історично зафіксувалась тактика бунтівної поведінки, традицій російського заколоту і властивої для козацтва партизанщини. З огляду на незрілість класової свідомості, їхня поведінка і політична мотивація носили ситуативно-емоційний характер. Дії селян часто приймали характер стихійних, неусвідомлених, імпульсивних акцій, спрямованих безпосередньо проти джерел зла, яким селяни, не без пропагандистського впливу лідерів і залежно від ситуації вважали єврея, поміщика, колоніста, меноніта. Аналізуючи та співставляючи поведінка селянства у двох представлених епізодах, ми також виявляємо подібність у тактиці дій нападників.

1. Першим проявом такої тактики була така звана «показна легітимність». Прикладом такої легітимності був епізод, коли отаман нападаючої банди просить дозволу на погром у місцевого населення. Він також «виконує прохання» місцевих селян не чіпати ковалів під час жнив. У епізоді з менонітською колонією Дубівка – це обґрунтування своїх дій переслідуванням Гейнрихса – керівника Самооборони, якого махновці називали «посібником окупантів та білогвардійців».

2. Наджорстокість, або некерована жорстокість, продемонстрована нападаючими. Карателі діяли так, наче провокували населення на відповідні дії: якщо населення колоній було джерелом зла, воно мало продемонструвати свою істинну сутність. Нападники немов експериментували, намагаючись знайти межу терпіння жертв. І меноніти, і євреї мали вдалий досвід дій Самооборони. Отже, погромники очікували захисної збройної реакції, якої, проте, не послідувало. І це, вочевидь, провокувало подвійну за силою лють нападників, адже в актах агресії завжди криється додатковий резерв сили, який акумулюється для того, щоб гідно відповісти, якщо піде реакція на виклик. Оскільки відповіді не було, то агресія була використана не на захист, а на додатковий напад.

Слабкість жертв була чинником додаткової мотивації погромників. Розгром та грабіж – не єдина мета, що супроводжувала погроми. Ейфорію у нападників викликало почуття тріумфу над поваленим ворогом, який після успішного опору (знову ж пригадаємо ситуацію з Самообороною) та економічного благополуччя (матеріальний добробут колоній, або стереотипне уявлення про цей добробут) опинився слабким і поваленим. І ніхто не замислювався про причини відсутності опору (щодо менонітів, це їх пацифістські погляди), бо для нападаючих така поведінка ворога була лише свідченням особистої переваги, визнання перемоги. Виникало почуття необмеженого права управляти життям іншої людини, можливості визначати право на існування своєї жертви, відчуваючи при цьому свою особисту значущість.

3. У діях загарбників було відсутнє співчуття до жертв. Легітимність насильства у селянства базувалось на особливостях їхнього світогляду – поділу світу на «своїх» і «чужих», а також на уявленнях про власну моральному перевагу і неповноцінність інших, євреїв (які, як вважали солдати добровольчої армії, несли ідеї більшовизму) і експлуататорів (якими махновці вважали менонітів і колоністів). Нападники ставились до себе «як до людей», а до євреїв і менонітів – як до ворогів, що перебували «поза законом», а тому навіть звичаєве право до них не можливо було застосувати. Засуджуючи погромні настрої серед козаків, ген. Денікін, коментував: «Люди цілком оподіляли в моральному сенсі..., вони – це набрид» [20, с. 172].

4. Відчуття віктимності жертв, як кажуть психологи, провокує тріумф нападаючих. Описуючи ситуації у м. Катеринослав, Г. Ігрен'єв – професор права, згадував відчуття жаху, яке виникало у мешканців м. Катеринослав з приходом кожної нової політичної сили: «Чекали на Махна, Григор'єва, Денікіна, єврейських погромів. Всі ці імена й поняття дивним і моторошним

чином були переплетені між собою. Задушливі пари національної ненависті стояли над Катеринославським болотом і отруювали повітря. Було моторошно від цих слів» [12, с. 192, 195]. І далі: «Моральний стан був гірше фізичного» [12, с. 195]. Це слова людини, професора, яка ніколи раніше не перебувала у становищі маргінальності і вперше опинилась у ситуації непередбаченості подій. Неважко припустити, які почуття відчували і меноніти, і євреї, які неодноразово випробували на собі силу соціального негативізму.

Меноніти сприймали махновську армію як «банду» – нелегітимну групу. Навколо образу махновців поступово формувалася атмосфера очікування жаху та смерті. Цей страх менонітів постійно зростав, і тільки віра у протекцію з боку Бога допомагала їм зберігати душевну рівновагу. Девід Квірінг (підприємець з Дубовки) згадував про період, що передував нападу: «Ми знаємо про те, що відбувається на Хортиці. Ми молилися і просили Бога, щоб бандити залишили селище [Хортицю] і пройшли мимо нас» [22, р. 55]. Описуючи моторошні картини смертей і тортур, він додає: «Ніхто не може зрозуміти, що на нас звалилося, з яким жахом ми очікували новин і щодня чекали сутінок» [22, р. 55]. Про такі ж настрої свідчить щоденник Абрахама Діка – мірошника з кол. Шенвізе. Він писав про події початку 1919 р. – першого союзу Махна з радянською владою. Тоді махновські набіги ще не мали фатального характеру для менонітів. Записи свідчать, що меноніти прокидалися і засинали з очікуванням нових прикросів і смертей [21.1, р. 10]. Віктимність жертв давала нападникам психологічну санкцію до насильства, що сприймалося нападаючими як тріумф над злом.

5. Прояв незалежності й самостійності у діях, застосування суто селянської тактики й уміння діяти без вказівок військового начальства дедалі більше простежується у ситуаціях погромів другої половини 1919 р. Це значною мірою визначалося «перехідною

ситуацією», в якій опинилися всі соціальні групи колишньої російської імперії. На місці раніше традиційних контактних груп, що об'єднували людей, з'явилися нові, ситуативно складені, нелегалізовані та соціально нестабільні макрогрупи. У межах макроколективу роль окремої людини була малозначущою та малопомітною. В тих умовах можливо було сховатися за фразу «я робив, як усі», тим самим звільняючи себе від відповідальності. Під час погрому спрацьовувала випробувана селянська тактика загальної дії. Як зазначав Ахієзер, бунтувало селянство «усім миром», тобто разом, а головним пояснювальним мотивом селян було: «Куди всі [мир] – туди, й я. Мені без усіх не можна» [1, с. 436]. Проявом симптому «мирської дії» став факт прояви кругової поруки.

Дослідники підкреслюють, що у Добровольчій армії не було осіб, вільних від відповідальності за погромні дії. Усі брали участь у погромному русі: перші – катували, другі – грабували, а інші – розподіляли награбоване [20, с. 10]. За такими обставинами поведінка кожного з учасників подій, навіть тих, кому раніше девіантність була невластива, підпорядковувалась законам натовпу. Повернемось знову до опису Ігренєва, який серед махновців, що оселилися у нього вдома, виокремлює одного – людину «зовсім іншого типу, ніж інші... з вигляду мирного селянина, років 45, одягненого у звичайну селянську сукню; який щохвилини хрестив свого рота, примовляючи після кожного проковтнутого шматка: «Спасибі хазяїну й господіні» [12, с. 193]. Далі Ігренєв коментує: «Мимоволі виникав подив, як затесалася ця людина в ту розбишацьку ватагу» [12, с. 193]. Цілком впевнено можна прогнозувати, що у ситуації погрому навіть цей, несхожий на інших скромняга, діяв відповідно до загальної моделі.

6. Важливою організаційної особливістю згаданих нами військ, і Добровольчої, і махновської армії було те, що в них постійно відбувалася зміна складу. Перші –

приєднувались, інші, як це спостерігається з махновської армією, йшли відпочивати в тил. І денікінські, і махновські частини з легкістю вбирали нові сили: селян, червоних бійців з частин, розбитих білими, демобілізованих солдатів, бандитів. Вони охоче підтримували запропоновану їм тактику терору і погрому. Можливо також, що за умов постійної ротації складу військових частин участь у подібних нападах була своєрідним обрядом ініціації, негласної пробою на показну жорстокість, молодецтво, придатність бути солдатом армії.

Нарешті, залишилося відповісти на останнє з сформульованих нами питань про те, чому саме період кінця 1919 р. був найапокаліптичнішим як для єврейського, так і для менонітського населення.

За об'єктивними причинами регулярне продовольче забезпечення Добровольчої армії наприкінці 1919 р. стало фактично неможливим. Це примушувало армію шукати джерела виживання. У тих обставинах погром, як засіб грабежу і традиційний для російського селянства та козацтва випробуваний шлях перерозподілу ресурсів, виявився очевидним виходом із складної продовольчої ситуації. За словами очевидців, саме тоді напади на єврейські колонії увійшли до системи, і грабували навіть ті, хто раніше відмовлявся від участі у тих огидних акціях. Серпень – вересень 1919 р. – найбільш кривавий період погромів Добровольчої армії, який запам'ятовується високою статистикою вбивств. Це – період панічного відступу, коли солдати армії Денікіна розуміли, що попереду їх очікують ненайкращі часи, період поневірянь і, можливо, еміграції. Тому, бажаючи забезпечити сьогодення та запастися ресурсами на майбутнє, вони не гребували ніякими засобами. Єврейські колонії, котрі пережили багаторазовий грабіж, зокрема і від махновців, з чим Н.Махно, як він неодноразово писав, несамовито борюся, опинилися у повному виснаженні.

Восени 1919 р. перед Махном як лідером, стали нові серйозні завдання. У сфері його

впливу опинилась велика територія 50 на 150 км – начебто достатній для політичного експерименту регіон впливу, де Махно міг спробувати реалізувати омріяну ним ідею про «безвладну комуністичну державу» і «третю революцію». Засади управління було викладено у рішеннях з'їздів Рад, останній з яких відбувся 20–26 жовтня 1919 р. [3, с. 10] На ньому було прийнято рішення про реквізиції, затверджена резолюція про організацію вільних повстанських сил. Земельне питання вирішувалося шляхом експропріації земель і передачі їх безпосередньо виробникам. Як свідчать подальші події, ідея та модель «безвладної держави» набула форм режиму свавілля. Армія, контингент якої досягав 100 000 чол., виходила з-під контролю отамана. На цьому етапі тактика терору набула повної легітимності і також була життєво необхідною для армії. Спроби адміністрування Махна не витримали випробування часом. У регіоні, виснаженому постійними військовими діями і контрибуціями, починалась продовольча криза, яку відчула на собі і махновська армія. У листопаді 1919 р., як свідчив Білаш, «сприятливе фінансове становище змінилося майже кризою» [4, 248]. Ці обставини загострювали аграрні та національні проблеми, посилювали настрої проти тих, кого вважали експлуататорами і кулаками.

Отже, за таких умов не ідеологічні принципи, а голод привертав і воїнів Добровольчої армії, і селян Повстанської армії до єврейських і менонітських колоній, які на тлі загальної бідності все ще відрізнялись відносним благополуччям. Як свідчать наші попередні дослідження менонітських колоній, влітку 1919 р. колонії мали хліб [5, с. 55]. Такими ж були уявлення про стан єврейських колоній і єврейського населення. Єврейське підприємництво, консолідоване і потужне в українських містах, періодично проводило лобістські компанії. За спогадами катеринославського мірошника Пітера Гезе, очікуючи другого

приходу Махна до м. Катеринослав у другій половині 1919 р., євреї сплатили отаману близько 3 млн. (у невизначеній валюті), що дозволило блокувати єврейські погроми [21, р. 24]. Раніше сформовані зовнішні етностереотипи про те, що євреї, меноніти та колоністи завжди мають гроші та хліб, і про те, що ті ресурси, як стверджували лідери, були зароблені нечесним шляхом – шляхом зрадництва та експлуатації, поперше, спрямовували негативну енергію нещасного і змученого голодом, війнами та іншими випробуваннями селянства на селища названих етнічних груп, а по-друге, виконувало функції моральної компенсації тим, хто все ще міг відчувати жалість та провину за жертви. Проте, таких нерішучих з кожним разом ставало дедалі менше, а голод та супутні йому обставини громадянської війни ставали більш переконливими аргументами, знову й знову спричиняючи потоки людської крові.

Отже, аналіз подій кінця 1919 р. дозволяє кваліфікувати збройні напади як на єврейські, так і на менонітські колонії як погроми. Погроми – соціальні вибухи, які були вираженням латентних та відкритих етнічних конфліктів та артикулювали на ті болісні зони у сфері міжнаціональних відносин, адекватне лікування яких не було вчасно запропоновано. Як простежується на випадках, запропонованих для аналізу у цій публікації, етнічна аргументація була недостатньою для суспільства. Через це погроми мотивувалися додатково: євреї – комуністи, глитаї; німці – кулаки, зрадники. Несвідома жорстокість селян була спрямована не стільки на етнічну групу, скільки на ту «субстанцію зла», втіленням якої ті етнічні групи вважались відповідно до сформованих у суспільстві етностереотипів. В обставинах 1919 р. погром пропонував не лише механізм соціальної розрядки, але й засіб вирішення тогочасних проблем. Такий шлях був злочинним та неефективним з погляду на майбутнє. Його застосування та визнання легітимності з боку не лише окремих осіб,

але й ідеологів політичних сил було негативним прогнозом на майбутнє, коли у нових обставинах вже самі погромники мали стати жертвами політики беззаконня та реквізицій.

Перелік джерел та літератури

1. Ахизер А. С. Россия: практика исторического опыта: в 2 т. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – Т. 2. – 594 с.
2. Аршинов П. История махновского движения / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 248 с.
3. Бабічева О. С. Махновський рух другої половини 1919 р. // Грани. – 2006. – № 5. – С. 7–11.
4. Белаш А. В. Дорогами Нестора Махно / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дорогами Нестора Махно. – Киев: Проза, 1993. – 592 с.
5. Венгер Н. В. На переломе эпох. – М.: Готика, 1998. – 220 с.
6. Державний архів Запорізької області (далеє ДАЗО). – Ф. Р-19. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 6.
7. ДАЗО. – Ф. Р-1719. – Спр. 11. – Арк. 5.
8. ДАЗО. – Ф. Р-1719. – Спр. 15. – Арк. 5.
9. ДАЗО. – Ф. Р-1719. – Спр. 16. – Арк. 5.
10. Гусев-Оренбургский С. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. – Петроград, 1924. – 160 с.
11. Деникин А. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 88–111.
12. Игреньев Г. Екатеринославские воспоминания / Г. Игреньев // Революция на Украине. – М. – Л.: Государственное издательство, 1930. – С. 186–195.
13. Кандель К. Очерки времён и событий / К. Кандель. – Иерусалим: Тальбут, 1988.
14. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. – М.: Международные отношения, 2001. – 351 с.
15. Материалы к истории евреев Украины / Сост. Р.И. Гольдштейн. – Днепропетровск: Днипро, 1993. – 95 с.
16. Махно Н. Азбука анархиста-революционера // Н. Махно. Азбука анархиста / Н. Махно. – М.: Вагриус, 2005. – 572 с.
17. Махно Н. Воспоминания / Н. Махно. – М.: Республика, 1992. – 333 с.
18. Махно Н. Еврейский вопрос // Н. Махно. Азбука анархиста / Н. Махно. – М.: Вагриус, 2005. – С. 521–529.
19. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1917 – 1920 рр. / В. Сергійчук. – К.: Телега, 1998. – 544 с.
20. Шехтман И. Б. Погромы Добровольческой армии на Украине. / И. Б. Шехтман. – Берлин, 1932.
21. Mennonite Heritage Centre Archives (Winnipeg, Canada (Manitoba)). – Vol. 5015. Heese P. Jekaterinoslaw.
- 21.1. Mennonite Heritage Centre Archives (Winnipeg, Canada (Manitoba)). – Vol. 37117. Dyck Abr. Diaries.
22. Nestor Makhno and the Eichenfeld Massacre: A civil war tragedy in a Ukrainian Mennonite village / Ed. Harvey L. Dyck, John R. Staples, John B. Toews. – Toronto: Pandora press, 2001. – 116 p.

23. Rempel D. Rempel D. A Mennonite family in Tsarist Russia and the Soviet Union, 1789–1923 / D. Rempel, C. Rempel Carlson. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2002. – 300 p.
24. Ruchenau: The history of a village in the Molochna Mennonite Settlement of South Russia / L. W. Gislason. – P. 95–98.
25. Toews J. B. Czars, Soviets and Mennonites / J. B. Toews. – Newton, Kansas: Faith and Life Press, 1982. – 221 p.

1 Белаш повідомляє, що 10 жовтня 1919 р. (за старим стилем) махновців повідомили, що на станції

Волноваха знаходились вагони зі зброєю. Їх руйнування було покладено на Тарновського, який вирушив до станції, але «прийшовши до колоній, запиячив, награвував [в колоніях] тачанок і повернувся... Махно [у той час] продовжував гуляти на весіллях у повстанців...». Оскільки дата відсутності загону Тарновського співпадає з періодом каральної експедиції в с. Дубовка, можливо припустити, що саме він був ініціатором тих кривавих подій. Ми розглядаємо це як версію, а не доведений факт [4, с. 317].